

УДК 811.111'42

РЕАЛІЗАЦІЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КАТЕГОРІЇ «КОНТАКТ» В ІНСТИТУЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ

О.В. Шпак (Харків)

Стаття присвячена реалізації комунікативної категорії «контакт» у трьох типах інституційного дискурсу – діловому, політичному, військовому, які об'єднані ідеєю боротьби. Тип ситуації та фактор адресата є впливовими чинниками реалізації контакту у трьох його фазах: встановлення, продовження та розмикання.

Ключові слова: комунікативна категорія «контакт», інституційний дискурс, ситуація спілкування, фактор адресата, фази контакту.

Шпак О.В. Реализация коммуникативной категории «контакт» в институциональном дискурсе.

Статья посвящена реализации коммуникативной категории «контакт» в трех типах институционального дискурса – деловом, политическом, военном, которые объединены идеей борьбы. Тип ситуации и фактор адресата являются ведущими факторами реализации контакта в его трех фазах: установления, поддержания и размыкания.

Ключевые слова: коммуникативная категория «контакт», институциональный дискурс, фактор адресата, фазы контакта.

Shpak O.V. Realization of the communicative category “contact” in institutional discourse. The article deals with the realization of the communicative category “contact” in three types of institutional discourse – business, political, military, sharing the common idea of fight. The type of a situation and the factor of the addressee are the leading factors on the three stages of contact: establishing, maintaining and breaking.

Key words: communicative category “contact”, institutional discourse, a situation of communication, the addressee factor, stages of contact.

«Контакт? – Є контакт!»

(спілкування пілотів під час запуску літака)

Очевидною тенденцією у розвитку сучасної лінгвістичної науки є переміщення центру тяжіння з опису структурних мовних одиниць у площину аналізу їх функціонування. Увагу лінгвістів все частіше привертає до себе питання забезпечення успішності мовленнєвого співробітництва комунікантів. Тож, актуальність роботи зумовлено загальною антропоцентричністю та зверненням до функціонально-комунікативного аспекту досліджень.

Однією з необхідних умов здійснення вербальної комунікації є наявність контакту, який передбачає передачу інтенції мовця до співробітництва та адекватну мовленнєву реакцію партнера. Мова має стійку низку засобів, які регулюють процес

спілкування: встановлення, підтримання та розмикання контакту, а вивчення контактних засобів охоплює різні рівні мови: фонетичний, лексичний, граматичний, синтаксичний.

Г.Г. Почепцов у своїй програмній статті, в якій йдеться про регулювання мовленнєвого спілкування за допомогою мовних засобів, виокремлює три фази у процесі комунікації: а) встановлення мовленнєвого контакту, б) підтримання мовленнєвого контакту, в) розмикання мовленнєвого контакту [14, с. 468–475]. Науковець висуває низку питань для вивчення контакту як у загальнолінгвістичному плані, так і з орієнтацією на виявлення етно-та лінгвоспецифічних явищ: а) взаємодія комунікативного та метакомунікативного планів висловлен-

ня; б) фактори, що визначають необхідність уживання метакомунікативних показників; в) спільні та відмінні риси, що перебувають в основі метакомунікативних показників; г) інвентар цих показників [там само]. Ці проблеми задають напрямок вивченню засобів реалізації контакту в різних типах дискурсу. Таким чином, об'єктом дослідження є комунікативна категорія «контакт» під кутом зору функціонально-комунікативної лінгвістики [15], а предметом – реалізація комунікативної категорії «контакт» у фазах встановлення, продовження та розмикання контакту в різних типах дискурсу. Метою цієї статті є розгляд комунікативної категорії «контакт» у діловому, політичному та військовому дискурсах, які об'єднані поняттям **БОРОТЬБА** та мають спільні між собою та відмінні від інших типів інституційного дискурсу риси. Новизна роботи полягає у тому, що вперше реалізація комунікативної категорії «контакт» досліджується у фазах встановлення, підтримання та розмикання у цих типах інституційного дискурсу.

Категорія – формат структурованого знання, отриманого людиною, а процес категоризації – це об'єднання одиниць, що виявляють певну схожість, або характеризуються як тотожні [12, с. 29]. Комунікативна категорія як категорія мовленнєвого спілкування, що являє собою сукупність установок та правил мовленнєвої поведінки у певному суспільстві, організує і регулює комунікативний процес, має комунікативний зміст та різноманітні мовні та мовленнєві, у тому числі й невербальні засоби вираження цього змісту [6, с. 87].

Проблема вивчення комунікативної категорії сьогодні плідно розвивається, про що свідчить ряд досліджень, у тому числі, докторські та кандидатські дисертації, що були захищені в останній час [див. 11; 23; 24]. За визначенням Й. А. Стерніна, комунікативні категорії потребують уваги дослідника, а вивчення національної специфіки комунікативної свідомості різних народів являє собою актуальне наукове завдання [17, с. 87].

Комунікативні категорії є антропонімічними, тобто безпосередньо пов'язаними з людиною, а саме, з його небажанням або невмінням вислов-

лювати свої думки категорично та прямо або, навпаки, з наміром дотриматися норм етикету, стриманості тощо [10, с. 320–327]. Антропоцентризм є головною рисою **комунікативної категорії «контакт»** (далі – ККК), яка визначається нами як комунікативна, національно-специфічна, інтелектуально-емоційна взаємодія людей у фазах встановлення, підтримання та розмикання контакту, що може поєднувати комунікативний та метакомунікативний плани та характеризується двополярністю, оскільки реалізується не тільки як комунікативний унісон, але й як комунікативний дисонанс. Останні являють собою випадки, що не є «комунікативним еталоном» [1, с. 214], не є «правильними» – послідовними, завершеними зразками мовлення [21, с. 190]. В цій статті ми розглядаємо зразки гармонійного контакту, що належать до «+» полярності.

Спілкування починається з контакту та за його допомогою і здійснюється [20, с. 13]. Контакт – це фізичний канал та психологічний зв'язок між адресантом і адресатом, який обумовлює можливість встановити та підтримати комунікацію [26, с. 193–195]; це домінанта спілкування [13, с. 306], соціально значуща інтенціональна дія, що виконує інтродуктивну, рекогнітивну, інспіруючу функції та функцію заповнення “порожнеч” у комунікативному просторі [18, с. 127], установка на досягнення емоційно-інтелектуального взаєморозуміння, на діалог [9, с. 35–45].

В останні роки ця проблема цікавить багатьох науковців. Приміром, Ю.В. Заза у роботі «Регистровые характеристики ситуации начала коммуникативного контакта (на материале украинского, чешского и арабского языков)» [5] довела залежність тематичної сфери від конфігурації соціальних ролей комунікантів; Ю.А. Єгорова вивчала прагмалінгвістичний аспект комунікативного контакту та назвала такі його різновиди, як контакт уваги, контакт розуміння, емоційний контакт, етикетний контакт та соціально-регулятивний контакт [4]; В.О. Самохіна дослідила реалізацію комунікативної категорії «контакт» у гумористичному дискурсі [16]; Т.А. Черепко був проведений порівняльно-

зіставний аналіз прояву комунікативного контакту у медичному дискурсі та дискурсі робітників правоохоронних органів [22]; І.С. Масленников розглянув контактостановлюючу функцію зворотного зв'язку у полемічному дискурсі, виокремив етапи контактостановлення та з'ясував, що налаштування мовленнєвої поведінки відправника інформації відбувається залежно від типу адресата [13]. Т.В. Винокур назвала контакт істинно комунікативною категорією, що має самостійну цінність по відношенню до семіотичної (прагматичної та семантичної) природи висловлювання [2, с. 108–111].

ККК реалізується у різних типах дискурсу. Дискурс розуміємо як ситуативно обумовлену інтерсуб'єктивну мовленнєво-розумову діяльність, спрямовану на взаємну орієнтацію у життєвому просторі на основі надання мовній формі семіотичної значущості [12, с. 11], яка є сукупністю процесу й результату і включає як позалінгвальний, так і власне лінгвальний аспект [25, с. 17]. В.І. Карасик у визначенні дискурсу робить акцент на встановленні та підтриманні контакту, емоційному та інформативному обміні, впливі учасників спілкування один на одного, переплетінні комунікативних стратегій, що моментально змінюються, на їх вербальних і невербальних втіленнях у практиці спілкування [8, с. 5].

Спілкування передбачає не тільки направленість мовлення адресанта, але й увагу у відповідь з боку адресата на нього [14, с. 468]. У цьому зв'язку акцентується роль не тільки адресанта як агента соціальної дії, але і адресата-інтерпретатора, який, реконструюючи ментальний світ адресанта повідомлення, застосовує свій життєвий досвід [3, с. 49–50]. Причому, адресант орієнтується на адресата: на його інтереси, знання, тобто останній є співавтором для автора дискурсу. Адресат – найважливіший учасник у сценарії комунікативного контакту: нема адресата – нема і контакту [20, с. 27]. Контакт автора з адресатом проходить лінією специфіки дискурсу у фазах встановлення (звертання та привітання), підтримання (засоби авторизації та адресації) та розмикання контакту (прощання, побажання найкращого) [19, с. 55]. На думку Г.Г. Почепцова, засоби зворот-

ного зв'язку між мовцем та адресатом у різних мовних спільнотах представляються цікавим об'єктом вивчення [14, с. 473].

Специфіка статусно-орієнтованого інституційного дискурсу (далі – ІД), який є історично обумовленим та обмеженим, пов'язується з певними функціями, суспільними ритуалами, поведінковими стереотипами та текстами, що створюються в цьому соціальному утворенні, та розкривається у типі суспільного інституту, який у колективній мовній свідомості позначений особливим ім'ям та узагальнений у ключовому концепті цього інституту [7, с. 6–20]. В роботі аналізуються діловий (далі – ДД), політичний (далі – ПД) та військовий (далі – ВД) типи ІД. Зосередження нашої уваги на цих трьох типах ІД обумовлено древнім характером їх виникнення, сакральним характером цих типів професійного дискурсу (присяга у ВД, інаугурація у ПД, кодекс честі у ПД і ДД), та спільною для них ідеєю боротьби (за клієнта, за прибуток – у ДД, за виборця, за владу – у ПД, за країну, за перемогу – у ВД). Спілкування в рамках цих типів ІД об'єднує існування:

- спеціальної професійної термінології (наприклад, для встановлення контакту характерні такі звертання: *Boss, Mr. Brown* у ДД, *Mr. President, Your Majesty* у ПД, *Sir, Colonel Smith* у ВД, або ритуальні висловлення *Aye, Aye, Sir, On your order, sir; Yes sir!* та ін., які функціонують у якості відповіді на наказ офіцера та виступають засобом розмикання контакту у ВД);
- система ритуальних знаків і атрибутики (військова форма, діловий костюм, строга зачіска у жінок);
- спеціального позначення певних видів спілкування (з'їзди партій, засідання, наради, військові навчання, паради);
- прототипного місця спілкування (офіс, кабінет, зала парламенту, місце військових дій, плац, казарма);
- хронотопу спілкування (найчастіше – це рамки робочого дня);
- статусно-рольових характеристик основних учасників спілкування, базової пари учасників

- комунікації (начальник – підлеглий, лідер партії – партієць, виборець – кандидат, королева – підданий, президент – громадянин країни, офіцер – рядовий);
- цілі спілкування – досягнення певного результату: отримати прибуток у ДД, здобути та утриматися у владі у ПД, підтримувати боєздатність у мирний час, наступати або чинити опір ворогу у воєнні часи у ВД;
 - цінностей (працювати злагоджено та централізовано, прославляти фірму у ДД, політичну партію у ПД, країну, якій служить – у ВВ);
 - ідеї представництва у спілкуванні, що зобов'язує комунікантів спілкуватися у строгій відповідності з нормами певного соціуму (клерк як представник фірми, міністр як представник уряду, воїн як представник країни);
 - певної тематики спілкування, стратегій і тактик поведінки, набору прецедентних текстів та дискурсивних формул, символіки тощо;
 - чоловічої манери спілкування (навіть від жінок і на військовій службі і в офісі політика чи бізнесмена вимагається демонстрація чоловічих якостей: стриманості, діловитості, принциповості);
 - особливої професійної етики, специфічних норм поведінки, пов'язаних, наприклад, з нерозголошенням секретної конфіденційної і службової інформації.

Як демонструють наші спостереження, результат професійного спілкування як при паритетному, так і при ієрархічно-організованому спілкуванні в рамках ДД, ПД та ВД багато в чому залежить від параметрів ситуації при встановленні, підтриманні та розмиканні комунікативного контакту. В роботі виокремлюємо такі ситуації мовленнєвого спілкування: ординарні (типові групові практики: стандартне, нормативне, нормальне, повсякденне спілкування співробітників у робочому порядку); неординарні (спілкування у нестандартних ситуаціях, що трапляються рідко та виходять з рамок повсякденної ділової практики); та екстраординарні ситуації (спілкування у таких екстремальних ситуаціях, що пов'язані з надзвичайними подіями, які погрожують життю людини). Наприклад, реаліза-

ція контакту в ординарній ситуації мовленнєвого спілкування у ДД:

(1) *Helen's nerdy boss BRAD, comes up behind her, scowling.*

Brad: Helen! Have you pulled those files yet? I need them by lunch.

Helen: I won't let you down, Brad.

Brad leaves (True Lies).

Шеф встановлює контакт з підлеглою з того, що він вважає найважливішим на цей момент: термінове виконання завдання. В контактній функції (включення у контакт) виступає апеллятив. Адресат підтримує контакт обіцянкою виконати роботу. Фаза вербального розмикання контакту відсутня, оскільки шеф очікує отримати виконану роботу впродовж робочого дня.

Наступний фрагмент ілюструє реалізацію трьох фаз комунікативної категорії «контакт» у неординарній мовленнєвій ситуації ПД, оскільки вона пов'язана з неочікуваними політичними подіями:

(2) *My Secret Service agent said that Bob Blackwill was on the secure phone from Bagdad. I thought to myself that it was pretty late in Iraq, so I was immediately concerned that something was really wrong.*

"Jerry is about to issue a new set of political guidelines tomorrow," Bob said.

"What?" I asked. I couldn't believe my ears.

"You have to tell him that the President has to see what he's going to say," I said.

"You'd better tell him," Bob replied.

I immediately put in a call... (Condoleezza Rice. No Higher Honour, p. 244).

Наведена мовленнєва ситуація ілюструє три фази контакту: адресант, політик Роберт Блеквіл, звертається з важливим повідомленням щодо зовнішньої політики США до адресанта, Кондолізи Райс, яка підтримує контакт за допомогою емоційно-забарвленого питання *What?* та розповідного речення, в якому йдеться про подальші дії політиків. Адресат завершує розмову порадою, яка виконує функцію контакторозмикання.

Наведений нижче фрагмент ілюструє ККК в екстраординарній ситуації ВД.

(3) *As Pickering went to the other sailor, he slipped and nearly fell in a puddle of blood.*
"Take the wheel," Pickering ordered.
"I'm the ship writer, Sir."
"Take the goddamned wheel!"
"Aye, aye, Sir" (The Battle-ground: 369).

Мовленнєва ситуація контакту вміщує три фази: встановлення, підтримання та розмикання контакту. Під час бомбардування військового корабля було вбито багато людей, у тому числі і рульового, тому офіцер, що подорожує цим судном, надає команду моряку тримати кермо. Адресант, наказуючи, вживає спонукальне речення *Take the wheel* та, даючи вихід емоціям у спонуканні адресата до виконання наказу, повторює його удруге з вживанням пейоративу *Take the goddamned wheel*. Адресат підтримує мовленнєвий контакт спочатку висловленням, що імплікує відмову ставати за кермо, а потім, підкорюючись вимозі офіцера, розмикає контакт, уживаючи груповий стереотип, що належить до професійної військової підмови *Aye, Aye, Sir*.

Таким чином, можна дійти висновку, що ККК організує спілкування в різних типах дискурсу. Хоча тип ситуації суттєво впливає на реалізацію ККК, контакт у діловому, політичному та військовому дискурсах найчастіше поєднує у собі три фази: включення контакту, його підтримання та завершення, що сприяє кооперативності та гармонійному спілкуванню. Соціальна цінність прийнятих метакомунікативних етикетних мовленнєвих дій надзвичайно велика для ефективного професійного спілкування, особливо у політичному та військовому дискурсах. Засоби реалізації ККК проходять через фільтр професійних комунікативних впливів та взаємодій з адресатом. Перспективою роботи вважаємо вивчення реалізації ККК у неінституційному/побутовому дискурсі, в якому ключовими поняттями є РОДИНА, ДОЗВІЛЛЯ, ЗЛАГОДА, МИР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф.С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 342 с. 2. Ви-

нокур Т.Г. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения / Т.Г. Винокур. – М. : Наука, 1993. – 171 с. 3. Демьянков В.З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка / В.З. Демьянков // Язык. Личность. Текст : сб. к 70-летию Т.М. Николаевой. – М. : Языки славянских культур, 2005. – С. 34–55. 4. Егорова Ю.А. Прагматистический аспект коммуникативного контакта : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 [Электронный ресурс] / Егорова Юлия Александровна. – Тула, 2002. – Режим доступа : <http://www.disscat.com/content/pragmatisticheskii-aspekt-kommunikativnogo-kontakta>. 5. Заза Ю.Я. Регистровые характеристики ситуации начала коммуникативного контакта (на материале украинского, чешского и арабского языков) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.15 [Электронный ресурс] / Заза Юлия Ярославовна. – Донецк, 2010. – Режим доступа : avtoreferati.ru. 6. Захарова Е.П. Коммуникативная категория чуждости и её роль в организации речевого общения // Вопросы стилистики : межвуз. сб. науч. тр. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1998. – С. 87–94. 7. Карасик В.И. О типах дискурса / В.И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс : сб. науч. тр. – Волгоград : Перемена, 2000. – С. 5–20. 8. Карасик В.И. Языковые ключи / В.И. Карасик. – М. : Гнозис, 2009. – 409 с. 9. Карпук Г.В. Контактостанавливающая функция языка: направления и перспективы исследования / Г.В. Карпук // Вестник Минск. гос. лингв. ун-та. – Сер.1, Филология. – 2010. – № 1 (44). – С. 35–45. 10. Кобрина О.А. Модусные коммуникативные категории и их реализация в современном английском языке / О.А. Кобрина // Горизонты современной лингвистики. Традиции и новаторство : сб. в честь Е.С. Кубряковой. – М. : Языки славянских культур, 2009. – С. 320–327. 11. Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации : Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций / Т.В. Ларина. – М. : Языки славянских культур, 2009. – 512 с. 12. Мартинюк А.П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики / А.П. Мартинюк. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – 196 с. 13. Масленников И.С. Контактостанавливающая функция обратной связи в полемическом дискурсе / И.С. Масленников // Ученые записки Таврич. нац. ун-та им. В.И. Вернадского. – Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Том 24 (63). – № 2. Ч. 2. – 2011. – С. 306–310. 14. Почепцов Г.Г. Избранные труды по лингвистике : [монография] / Г.Г. Почепцов ; сост., общ. ред. и вступ. ст. И.С. Шевченко; Харьков. нац. ун-т имени

- В.Н. Каразіна, 2009. – 556 с. 15. Самохіна В.О. Жарт у сучасному комунікативному просторі Великої Британії та США : монографія / В.О. Самохіна. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – 360 с. 16. Самохіна В.О. Реалізація комунікативної категорії «контакт» в юмористическому дискурсе / В.О. Самохіна // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – Вип. 77. – № 1102. – С. 125–132. Стернин І.А. О національному комунікативному сознании / І.А. Стернин // Лингвистический вестник. – Вып. 4. – Ижевск, 2002. – С. 87–94. 18. Токарева И.И. Этнолингвистика и этнография общения : [монография] / И.И. Токарева. – Мн. : МГЛУ, 2001. – 244 с. 19. Формановская Н.И. Речевое взаимодействие : коммуникация и прагматика / Н.И. Формановская. – М. : ИКАР, 2007. – 200 с. 20. Формановская Н.И. Коммуникативный контакт / Н.И. Формановская. – М. : ИКАР, 2012. – 252 с. 21. Фролова І.Є. Стратегія конфронтації в англomовному дискурсі : [монографія] / І.Є. Фролова – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – 344 с. 22. Черепко Т.А. Проявление коммуникативного контакта в институциональном дискурсе [Електронний ресурс] / Т.А. Черепко. – Режим доступу : <http://www.medconfer.com/node/2351>. 23. Шаманова М.В. Методы исследования коммуникативной категории / М.В. Шаманова // Южнославянский филолог LXII, 2006. – С. 195–214. 24. Шаповалова Т.А. Коммуникативная категория толерантности и ее реализация в современном политическом дискурсе : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 / Шаповалова Т. А. – Саратов, 2013. – 22 с. 25. Шевченко І.С. Когнітивно-комунікативна парадигма і аналіз дискурсу / І.С. Шевченко // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : [кол. монографія] / [під заг. ред. І.С. Шевченко]. – Харків : Константа, 2005. – С. 9–20. 26. Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика / Р.О. Якобсон // Структурализм «за» и «против». – М. : Прогресс, 1975. – С. 193–231.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. “True Lies” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.imsdb.com/scripts/True-Lies.html.
2. Rice C. No Higher Honour. A Memoir of My Years in Washington / C. Rice. – New York : Random House Inc., 2011. – 721 p.
3. Griffin W.E.B. Battleground / W.E.B. Griffin. – New York : G.P. Putnam’s Sons, 1991. – 414 p.